

کتابخانه ملی ایران

خلیل اینالجیق
محمد سید دانلی اوغلو

امپراتوری عثمانی در عصر دگرگونی

تنظیمات

ترجمه

رسول عربخانی

تهران، ۱۳۹۱

پژوهشکده تاریخ اسلام

امیرانوری عثمانی در عصر دگرگونی تنظیمات

تالیف: خلیل اینالچق و محمد سیددائلی اوغلو
ترجمه: رسول عربخانی
ویراستار: دکتر غلامرضا برهمند
ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام
مدیر نشر: خلیل قویدل
چاپ اول: ۱۳۹۱
شمارگان: ۱۵۰۰
چاپ و صحافی: چاپ تقویم
ردیف انتشار: ۴
۱۴۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید عباسپور، خیابان دستگاران، شهر و شهرک، شماره ۹
تلفن: ۳ - ۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۸۸۶۷۶۸۶۰ - ۸۸۶۷۶۸۶۰
web: www.pte.ac.ir

عنوان و نام پدیدآور:	امیرانوری عثمانی در عصر دگرگونی تنظیمات / محمد سیددائلی اوغلو.
مشخصات نشر:	خلیل اینالچق: ترجمه رسول عربخانی. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری:	۶۷۷ ص: مصور.
شابک:	7 - 3 - 92836 - 500 - 978
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا	
رده بندی کنگره:	۱۳۹۱ الف ۹ / DR۵۶۵
رده بندی دیویی:	۹۵۶ / ۱۰۱۵
شماره کتابشناسی ملی:	۲۶۰۸۳۱۴

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه‌ی اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه‌ی تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه‌ی تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر، و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده‌ی دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه‌ی این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه‌ی پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصلی، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک، تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات، در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه‌ی تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده‌ی تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده‌ی همکاری با همه‌ی کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این‌رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه‌ی ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه‌ی همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله‌ی آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست، که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه‌ی پژوهشکده، تأسیس دانشنامه‌ی جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از اساتید در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در سایت عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده‌ی تاریخ اسلام توسط سایت خود با همه‌ی پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این سایت، علاوه بر انعکاس همه‌ی فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده‌ی فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن سایت مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده‌ی همه‌ی آثار موجود در زمینه‌ی تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه‌ی تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه‌ی تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیده‌های خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده‌ی تاریخ اسلام

فهرست مطالب

۱۱	یادداشت مترجم
۱۵	مقدمه‌ی دکتر حسن حضرتی
۲۳	معرفی سرویراستاران مقاله‌ها
۲۵	پیشگفتار
۳۱	فرمان تنظیمات
۳۵	فرمان اصلاحات
	بخش اول
	عصر خط گلخانه‌ی ۱۸۳۹م
۴۳	* تنظیمات چیست؟ خلیل اینالجیق
۷۱	* تحلیل فرمان تنظیمات یاووز آبادان
۱۰۱	* تأثیر غرب در خط همایون گلخانه انور ضیا کارال
۱۲۱	* سند اتفاق و خط همایون گلخانه خلیل اینالجیق
۱۳۳	* فضای ایدئولوژیک [عقیدتی] سرزمین عثمانی در ۱۸۳۹م و اوضاع بین‌المللی دولت عثمانی سینا آقشین

- ۱۵۵ ❖ تحلیلی نو در مفهوم فرمان تنظیمات
شریف ماردین

بخش دوم اصلاحات و واکنش‌ها

- ۱۷۵ ❖ اجرای تنظیمات و واکنش‌های اجتماعی
خلیل ابن‌البیق
- ۲۰۳ ❖ اجرای تنظیمات و موانع پیش روی آن (۱۸۴۰-۱۸۵۶م)
موسی چادرچی
- ۲۱۳ ❖ تأثیر رومانی بر تنظیمات عثمانی
رادو ر. فلورسکو
- ۲۲۷ ❖ نگاهی نو به تنظیمات: ولایت قدس
هلم گریبر
- ۲۴۵ ❖ تأثیر جنبش نوگرایی سال‌های آغازین تنظیمات بر سیاست و جامعه‌ی سوریه
موشه ماعوز

بخش سوم تنظیمات و دیپلماسی عثمانی

- ۲۶۵ ❖ نوگرایی در دیپلماسی عثمانی در دوره‌ی تنظیمات
رودریک داویسون
- ۲۷۷ ❖ پالمرسون و اصلاحات عثمانی (۱۸۳۴-۱۸۳۹م)
فرانک ادگار بیل
- ۳۲۱ ❖ خط همایون گلخانه‌ی ۱۸۳۹م و ابعاد سیاست خارجی
آ. د. نویچف

بخش چهارم تنظیمات و نوگرایی در مدیریت

- ۳۳۵ ❖ از دیوان همایون تا مجلس مبعوثان، قانون‌گذاری در امپراتوری عثمانی
محمد و. سید دانلی اوغلو
- ۳۴۷ ❖ اصلاح دیوان‌سالاری عثمانی: برخی از ابعاد دستگاه دیوانی عثمانی در دوره‌ی تنظیمات
ایلبر اورتایلی

بخش پنجم تنظیمات چیان و تنظیمات

- ✱ انسان تنظیمات و جامعه‌ی تنظیمات ۳۶۵
ایلیز اورتایلی
- ✱ مصطفی رشید پاشا، نماینده‌ی روشن فکر مدرن ۴۰۷
محمد کاپلان
- ✱ ریشه‌های قدرت عالی پاشا و فؤاد پاشا در باب عالی (۱۸۵۵-۱۸۷۱م) ۴۱۹
پطرس ابومانه
- ✱ حقوق و دولت در اندیشه‌ی سیاسی عثمانی: حقوق بشر یا دولت قانون؟ ۴۳۱
کارتر واگنر فیندلی

بخش ششم زندگی شهری و ساختار اجتماعی

- ✱ اصلاحات نظام شهری در دوره‌ی تنظیمات ۴۴۳
استفان یراسیموس
- ✱ تحول کلان‌شهر استانبول در قرن نوزدهم میلادی ۴۶۱
ایلخان تکه‌لی
- ✱ «نظام ملت» در امپراتوری عثمانی و تنظیمات ۴۷۵
جودت کوجوک
- ✱ خانواده‌ی عصر تنظیمات و آداب معاشرت مدرن ۴۸۹
اکرم ایشین
- ✱ برنامه‌های «تعاون اجتماعی» در امپراتوری عثمانی ۵۰۵
نادر ازبک
- ✱ قهوه‌خانه‌ها و خفیه‌ها: نظارت اجتماعی در عثمانی میانه‌های سده‌ی نوزدهم میلادی ۵۳۱
چنگیز کرلی
- ✱ آموزش غربی در ترکیه‌ی عثمانی ۵۴۹
رودریک داویسون

بخش هفتم اقتصاد و صنعت در دوره‌ی تنظیمات

- ✱ مسائل بنیادی اقتصاد دوره‌ی تنظیمات ۵۶۷
دونالد کواتارت

۵۷۷	• بودجه‌های عثمانی و تحولات مربوط به بودجه در ترکیه‌ی پیش از جمهوری عبداللطیف شمر
۵۸۹	• انقلاب صنعتی در عثمانی ادوارد سی. کلارک
۶۰۵	• سیاست‌های زراعی در عصر تنظیمات توفیق گوران
۶۱۵	سال‌شمار تنظیمات
۶۱۹	فرهنگ اصطلاحات عثمانی
۶۲۹	کتابنامه‌ی تنظیمات
۶۵۹	نمایه

آنچه پیش روی خوانندگان قرار دارد، مجموعه‌ای است ارزشمند از مقالات تحقیقی پژوهشگران ترک و غیر ترک در خصوص «تاریخ تنظیمات عثمانی» که به قلم دو تن از نام‌آورترین عثمانی‌شناسان کنونی ترکیه تنظیم و گردآوری شده است. افزون بر مقالاتی که برای نخستین بار در این اثر ارائه می‌شود، بسیاری از مقالات دیگر در طول سالیان گذشته - و البته نه چندان دور- توسط نویسندگان و عثمانی‌پژوهان برجسته در سمینارها ارائه و یا در نشریات معتبر به چاپ رسیده است. این مجموعه بر جنبه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی عصر تنظیمات، به‌عنوان مهم‌ترین بخش تاریخ اصلاحات سده‌ی نوزدهم عثمانی پرتو افکنده و اطلاعات تخصصی قابل توجهی برای استفاده‌ی علاقه‌مندان تاریخ اصلاحات در عثمانی و خاورمیانه عرضه می‌کند.

این کتاب در هفت بخش تدوین شده است: در بخش اول، مفهوم و ماهیت حرکت تنظیمات مورد بحث قرار گرفته و مقالاتی که در این بخش تحت عنوان «عصر خط گلخانه» ۱۸۳۹م^۱ گردآوری شده، ماهیت حرکت مزبور و نیز زمینه‌های اصلی اعلان خط شریف گلخانه را مورد بررسی قرار می‌دهند. موضوع مقالات بخش دوم، نحوه‌ی اجرای تنظیمات و واکنش‌های ناشی از آن در ممالک امپراطوری است. در بخش سوم و چهارم، به ترتیب به ابعاد اصلاحات مزبور در نهاد سیاسی و دستگاه دیوانی و تغییرات جدید در آن‌ها توجه شده است. بخش پنجم با نام «تنظیمات چیان و تنظیمات» چنان‌که از عنوانش نیز پیداست، به نقش رهبران و طراحان حرکت تنظیمات اختصاص دارد. در بخش ششم، که با هفت مقاله به یکی از مفصل‌ترین

بخش‌های کتاب حاضر تبدیل شده، به موضوع اجتماع و فرهنگ و نیز تحولات پدید آمده در لایه‌های ساختار اجتماعی جامعه‌ی عثمانی، اعم از نهاد خانواده و نظام شهری، در عصر تنظیمات پرداخته می‌شود. در بخش هفتم و پایانی نیز، تحولات عرصه‌های اقتصاد، کشاورزی و صنعت بررسی شده است.

نکته شایان توجه اینکه، به رغم گستردگی کمی و نیز تنوع موضوعی مقاله‌ها، دقت صورت گرفته در گرایش و نحوی چینش آن‌ها باعث شده که کلیت و یکپارچگی کتاب حفظ گردد و با وجود نگارش مقالات به قلم نویسندگان داخلی و خارجی با زبان‌ها، سبک‌ها و نگرش‌های متفاوت از هم، همین دقت در تدوین، مانع از گسیختگی اجزا شده است. به همین میزان، ترجمه‌ی کتاب نیز در حد توان با دقت و رعایت امانت‌داری انجام شده است. فراوانی تعابیر و اصطلاحات سیاسی اجتماعی موجود در بخش‌های مختلف کتاب - که فهم بسیاری از آن‌ها می‌توانست برای پژوهشگران فارسی زبان دشوار باشد- در زیرنویس‌ها توضیح داده شده‌اند. با توجه به تکرار بی‌دری اصطلاحات مزبور در بخش‌های مختلف، به منظور دسترسی آسان خوانندگان و نیز مراجعه‌ی همیشگی علاقه‌مندان تاریخ عثمانی، همین اصطلاحات در پایان کتاب نیز، ذیل عنوان «فرهنگ اصطلاحات عثمانی»، براساس فهرست الفبایی تنظیم شد. علاوه بر این، نشانی دقیق اماکن واقع در قلمرو امپراطوری، از روستاها و قصبه‌ها گرفته تا رودها، شهرها، ایالات و ولایات نیز در پاورقی مشخص شده است. به‌منظور آگاهی خوانندگان از منابع مورد استفاده‌ی مترجم در توضیحات مربوط به پاورقی‌ها نام برخی از مهم‌ترین آنها در زیر ذکر می‌شود:

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B, Vol. III, İstanbul 2004.

Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Muallim Naci, *Lügat-ı Naci*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006.

Şükrü Haluk Akalın, *Türkçe Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

در ثبت فارسی اسامی و اصطلاحات ترکی، تلفظ عثمانی مدّ نظر قرار گرفته و معادل امروزی آن‌ها به الفبای لاتین نیز همراه آن آورده شده است. در همه‌ی موارد فوق که به افزوده‌های مترجم باز می‌گردد، جهت تمییز با متن اصلی، در آخر جمله حرف (م) به معنای مترجم ذکر شده است.

مطالعه‌ی این اثر با توجه به پیوستگی حوادث تاریخی ایران در دوره‌ی معاصر با تحولات تاریخی همسایه‌ی غربی یعنی امپراطوری عثمانی - به‌ویژه در موضوع جنبش‌های اصلاح‌طلبانه و جریان تجدد - و نیز با عنایت به اهمیت روزافزون مطالعات مربوط به عثمانی و خاورمیانه در ایران و آغاز موج جدید روی‌کرد پژوهندگان و مورخان ایرانی به مسائل و رویدادهای سیاسی، فرهنگی به‌ویژه اواخر عثمانی که ریشه‌ی بسیاری از حوادث روز جهان اسلام و منطقه‌ی خاورمیانه در آن نهفته است، خالی از فایده نخواهد بود.

این ترجمه با حمایت‌های مالی و معنوی «پژوهشکده‌ی تاریخ اسلام» به زیور طبع آراسته شده است. در اینجا لازم می‌دانم از ریاست محترم پژوهشکده و اعضای علمی و اجرایی آن، به‌ویژه آقایان دکتر عباس برومند اعلم و خلیل قویدل تشکر کنم، که اگر زحمات و حمایت‌های این عزیزان نبود، این کار به سرانجام نمی‌رسید. دوست دانشمند و برادر ارجمندم جناب آقای دکتر حسن حضرتی با حوصله‌ی تمام متن ترجمه را از نظر گذراند و با پیشنهادات علمی خود مانع از بروز بسیاری از اشکالات در متن شد. از ایشان، همچنین به خاطر نگارش مقدمه‌ی عالمانه‌اش بر کتاب، صمیمانه سپاسگزارم.

و اما نکته‌ی آخر اینکه: مانند همه‌ی ترجمه‌های دیگر، این کار نیز نمی‌تواند خالی از نقص باشد و البته که خطاها و ایرادات مربوط به این تنها به مترجم باز می‌گردد و خللی در ارزش و اهمیت متن اصلی وارد نمی‌سازد. امید است بتوان با ترجمه‌ی این گونه آثار، گوشه‌ای از خلاء تحقیقات و مطالعات عثمانی را زدود و به علاقه‌مندان و محققان فارسی‌زبان خدمتی هرچند کوچک ارائه کرد.

و من الله توفیق

رسول عرب‌خان، تابستان ۱۳۸۹

تنظیمات، گامی دیگر به سوی تجدیدگرایی در عثمانی

مقدمه‌ی دکتر حسن حضرتی

عهد تنظیمات یکی از مهم‌ترین دوره‌ها در تاریخ پرفراز و نشیب دولت عثمانی است. مهم‌تر نه از حیث سیاسی - که البته از این نظر هم دارای اهمیت خاصی است - بلکه از حیث تحولات فکری و نهادی که منشاء دگردیسی‌های بنیادین در تاریخ دولت عثمانی گردید.

عهد تنظیمات پس از اصلاحات عصر لاله، سلیم سوم و محمود دوم و با تکیه بر تحولات آن اعصار تکوین یافت و بدون تردید درس‌های گرانمایه‌ای از گرفت و گیرهای اصلاحات در دوره‌های مذکور اندوخته بود، که از آن پس می‌توانست در پیشبرد برنامه‌ی اصلاحات، دیوان‌سالاران تنظیمات‌چی را در اتخاذ تصمیمات درست و تعیین‌کننده و پرهیز از خطاهای پیشینیان کمک شایانی نماید.

آنچه تنظیمات‌چی‌ها به دنبال آن بودند، انجام گرفتن اصلاحات نهادی بنیادین در ساختار اداری و دیوانی دولت عثمانی بود. براین اساس، تأملات جدی درباره‌ی بحران‌های سیاسی و اجتماعی امپراتوری چهل تکه‌ی عثمانی از حیث تنوعات قومی و مذهبی داشتند و بر این مبنا شعار اصلی خود را تساوی تمامی اتباع (مسلمان و غیر مسلمان و ترک و غیر ترک) عثمانی قرار دادند. طرفه آن که این عقیده‌ی تنظیمات‌چی‌ها در عمل به اعلان دو فرمان از سوی باب همایون انجامید که می‌توان گفت از تأثیرگذارترین فرمان‌های سلطنتی در تاریخ دولت عثمانی به شمار می‌روند. مهم‌ترین و کلیدی‌ترین نکته در هر دو فرمان، مسئله‌ی تساوی اتباع بود که در این زمان از سوی رهبران تنظیمات به‌عنوان مهم‌ترین مشکله‌ی امپراتوری شناخته می‌شد.

مهم‌ترین مناصب سیاسی در دوره‌ی تنظیمات در اختیار مصطفی رشید پاشا و فرزندان معنوی

او، یعنی عالی پاشا، و فؤاد پاشا، بود. می‌توان گفت آنچه در این دوره اتفاق افتاد، محصول تعاملات فکری مثلث مصطفی، عالی و فؤاد پاشا بود. اگر چه بین اضلاع این مثلث تفاوت‌هایی از نظری فکری و شیوهی مدیریتی وجود داشت، اما هر سه در یک نکته اشتراک نظر داشتند و بر آن پای می‌فشرده‌اند که تنها راه نجات امپراتوری، نوگرایی و نوسازی است.

همان گونه که اشاره شد، مهم‌ترین ارمان مصطفی رشید پاشا و هم قطارانش، اعلان «دستخط فرمان گلخانه» در سوم نوامبر ۱۸۳۹ م/ ۲۶ شعبان ۱۲۵۵ ه‍.ق، و همچنین «فرمان اصلاحات» در فوریه ۱۸۵۶ م/ جمادی الثانی ۱۲۷۲ ه‍.ق، است. البته، مصطفی رشید پاشا در اعلان فرمان دوم نقشی نداشت و حتی انتقاداتی را هم بر آن وارد می‌دانست. منشور ۱۸۵۶ م/ ۱۲۷۲ ه‍.ق، به وسیلهی عالی پاشا و فؤاد پاشا اعلام شد و در آن زمان با اینکه رشید پاشا زنده بود، اما گوشه‌نشینی و دوری از عرصه‌ی سیاست را اختیار کرده بود. اعلان این دو فرمان در زمان عبدالمجید و ادامه‌ی آن در دوره‌ی عبدالعزیز، باعث شد که این دوره «عهد تنظیمات» نامیده شود. اطلاق «تنظیمات» به این دوره، به سبب تلاشی بود که برای نظم و نسق بخشیدن به ساختار سیاسی امپراتوری با ایجاد نهادهای جدید قضایی، اجرایی و علمی صورت گرفت. البته، این اصطلاح، تعبیری بود که دیوان‌سالاران اصلاح طلب، مایل به کاربرد آن بودند، زیرا مخالفان آنان ترجیح می‌دادند از واژه‌ی «غرب‌گرایی»^۱ برای معرفی این دوره استفاده کنند.

اما پیشینه‌ی طرح اصلاحات مندرج در فرمان گلخانه به آخرین ماه‌های حیات محمود دوم باز می‌گردد که فرصت اعلان و اجرای آن را پیدا ننمود؛ تا اینکه با روی کار آمدن عبدالمجید و تلاش‌های رشید پاشا - که در این زمان وزیر امور خارجه‌ی باب‌عالی بود - فرمان اعلان شد. این فرمان بر سه رکن اصلی استوار بود:

۱. حفظ و نگهداری اموال، آبرو و زندگی اتباع عثمانی؛
 ۲. یکپارچه نمودن نظام تعیین و وصول مالیات‌ها؛
 ۳. اتخاذ روش‌های جدید برای سرو سامان دادن به امر سربازگیری، آموزش و تدارک نیروهای مسلح و به‌کارگیری شیوه‌های نو به منظور تأسیس نهادهای جدید آموزشی.
- در بخشی از این فرمان چنین آمده است:

از این پس، تا زمانی که دفاعیات مجرمان بررسی نگردد و مطابق با قوانین شریعت در محکمه‌ی عمومی محاکمه نشوند، حکم اعدام علنی یا مخفیانه در مورد هیچ کس اجرا نخواهد شد. علاوه بر این، هیچ کس حق تعرض به حیثیت و شرف

دیگری را ندارد. حق مالکیت همه‌ی افراد بر اموالشان و استفاده‌ی از آنها برای آنان محفوظ است؛ اگر کسی متهم به جرمی شود، در صورتی که وراثتش در ارتکاب جرم دستی نداشته باشند، از حقوق وراثت محروم نخواهند شد. همه‌ی اتباع کشور، خواه مسلمان و خواه از ملت‌های دیگر، بی‌هیچ استثنا، از مزایای سلطنت پرشکوه برخوردار خواهند بود

آنچه هفده سال بعد در «فرمان اصلاحات» (۱۸۵۶م./ ۱۲۷۲ هـ) گنجانده شد، تفاوت عمده‌ای با «فرمان گلخانه» نداشت؛ مگر در تأکید هرچه بیشتر بر تساوی اتباع عثمانی. این مسئله مورد توجه اروپاییان بود و زیر فشار آنها در ماده‌ی ۹ معاهده‌ی پاریس (۳۰ مارس ۱۸۵۶م./ ۲۳ رجب ۱۲۷۲ هـ) الزام صلی بر انجام گرفتن و عدم لغو آن بدون تصویب قدرت‌های اروپایی گنجانده شد که مورد اعتراض رشید پاشا - به عنوان مصداق دخالت بیگانگان در امور داخلی امپراتوری - قرار گرفت. در بخش‌هایی از منشور ۱۸۵۶م، چنین می‌خوانیم:

... هر یک از جوامع مسیحی یا سایر جوامع غیر مسلمان، موظف خواهند بود که طی مدت زمانی معین و با همکاری و موافقت هیئت مرکب از اعضای جامعه، با تأیید من [عبدالمجید] و تحت نظارت باب‌عالی من در آزادی‌ها و امتیازات واقعی جامعه‌ی خود بررسی و بحث کنند و اصلاحاتی را که لازمی عصر جدید و همسو با پیشرفت تمدن است، به باب‌عالی من پیشنهاد دهند در شهرها، نواحی و روستاها که همه‌ی جمعیت دارای کیش و مذهب یکسان هستند، هیچ مشکلی وجود نخواهد داشت که آنان را از مرمت پرستشگاه‌ها، مدارس و بیمارستان‌ها و قبرستان‌ها مطابق با نقشه‌ی اصلی آنها باز دارد در مناطقی که فقط یک فرقه‌ی مذهبی وجود دارد، آن فرقه از هرگونه محدودیتی درباری انجام دادن اعمال و مناسک عمومی خود معاف خواهد بود. در شهرها، نواحی و روستاهایی که فرقه‌های گوناگون با یکدیگر درهم آمیخته‌اند، هر جامعه‌ی مذهبی که در محلی خاص سکونت دارد، با توجه به مقررات یاد شده، در مرمت و توسعه‌ی کلیساها، بیمارستان‌ها، مدارس و قبرستان‌های خود از اختیاراتی یکسان برخوردار خواهند بود باب‌عالی من [عبدالمجید] اقدام‌هایی مؤثر به عمل خواهد آورد که همه‌ی فرقه‌های مذهبی را، بی‌توجه به شمار پیروان‌شان، از آزادی انجام گرفتن مراسم مذهبی‌شان مطمئن کند. هرگونه تبعیض یا عنوانی که موجب شود طبقه یا قشری از اتباع امپراتوری من، به دلیل مذهب، زبان یا نژاد، از دیگر طبقات اجتماعی پست‌تر و حقیرتر شمرده شود، از قوانین و مقررات امپراتوری حذف خواهد شد. قوانینی به مورد اجرا گذاشته خواهد شد که براساس آنها کاربرد هرگونه لفظ و تعبیر مضر و موهن، چه در

میان افراد غیرحکومتی و چه در میان مقام‌های دولتی، منع خواهد شد. از آنجا که همه‌ی مذاهب گوناگون آزادانه می‌توانند در قلمروهای امپراتوری اعلام وجود کنند و درآینده نیز چنین خواهد بود، هیچ فردی از اتباع امپراتوری من از این بابت آزار و اذیت نخواهد شد و هیچ کس مجبور نخواهد بود که دین خود را تغییر دهد. تعیین و انتخاب مأموران و سایر کارگزاران امپراتوری من تماماً به اراده‌ی ملوکانه بستگی خواهد داشت و همه‌ی اتباع امپراتوری، بی‌هیچ امتیازی به دلیل وابستگی به ملیتی خاص، برای استخدام عمومی شایستگی خواهند داشت و تنها معیار استخدام آنان استعداد و شایستگی‌شان خواهد بود همه‌ی اتباع امپراتوری من بی‌هیچ امتیازی در مدارس نظامی و غیرنظامی وابسته به دولت پذیرفته خواهند شد؛ البته، در صورتی که به لحاظ سنی شرایط لازم را داشته باشند و از عهده‌ی امتحانات مقرر در آیین‌نامه‌های مدارس برآیند

پیشتر گفته آمد که هر دو فرمان ۱۸۳۹ و ۱۸۵۶م، به نوعی بر اندیشه‌ی عثمانی‌گری، که نماد آن تساوی تمامی اتباع عثمانی بود، تأکید می‌ورزید؛ با این تفاوت که فرمان گلخانه بیشتر با اراده‌ی درونی رجال حکومتی عثمانی شکل گرفت؛ اما فرمان اصلاحات با دخالت اروپایی‌ها و فشار آنها بر باب‌عالی تنظیم و اعلان شد. تارضایت قدرت‌های مذاکره‌کننده در پاریس در اثبات اهداف نیک امپراتوری و شایستگی آن در کسب احترام غرب، به‌عنوان دولتی متمدن، جلب شود. از این که بگذریم، در بین دو فرمان، تفاوت بنیادی به چشم نمی‌خورد. فرمان ۱۸۵۶م، پاره‌ای از وعده‌های «فرمان گلخانه» را، همانند الغای بهره‌ی مالکانه‌ی ارضی، ریشه‌کن ساختن رشوه‌خواری و برابری مردم در مقابل وظیفه‌ی سربازی و قوانین قضایی، تکرار می‌کرد و وعده‌های تازه‌ای بر آنها می‌افزود. استفاده‌ی صحیح از بودجه‌ی سلطنتی دولت، تأسیس بانک‌ها، استفاده از سرمایه‌های اروپایی، تدوین قوانین کفتری و بازرگانی، اصلاح وضع زندان‌ها، تأسیس دادگاه‌های مختلط، ممنوعیت القاب موهن و ناشایست و الغای کیفر مرگ برای از اسلام برگشتگی و همچنین اصلاح شوراهای ولایتی و محلی را، به گونه‌ای که اعضای آنها نماینده‌ی واقعی جوامع خود باشند، پیش‌بینی می‌کرد.

موضوع اتباع غیرمسلمان عثمانی برای اروپاییان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. با عنایت به اینکه توجه به مقوله‌ی «تساوی اتباع» به این شکل و در این سطح، در تاریخ امپراتوری عثمانی سابقه نداشته است، از این‌رو اقدام رشید پاشا، فؤاد پاشا و عالی پاشا را در طرح آن، به رغم مخالفت‌های زیادی که به دنبال داشت، می‌توان نمایان‌گر شکل‌گیری اندیشه‌ی جدیدی در نزد

نخبگان عثمانی دانست، که براساس آن، بر ضرورت ترمیم وضعیت اتباع غیرمسلمان عثمانی در برخورداری از قانون مساوی و حقوق برابر تأکید می‌ورزیدند. اندیشه‌ی عثمانی‌گرایی در دوره‌ی تنظیمات، در پی خلق یک ملت در معنای سیاسی آن بود. از همین رو، تلاش می‌کرد تا همه‌ی تبعه‌ی امپراتوری را زیر عنوان «اهل عثمانی» گرد هم آورد. این مفهوم جدید بر سه محور استوار می‌گشت: وطن عثمانی، منافع عثمانی و خاندان عثمانی.

هدف نهایی دیوان‌سالاران عصر تنظیمات از طرح و اجرای اصلاحات اجتماعی، جلوگیری از زوال و انحطاط دولت بود، و برای تحقق این هدف، اندیشه‌ی عثمانی‌گرایی را به عنوان مناسب‌ترین ابزار موجود به کار گرفتند. براساس دیدگاه یوسف آقچورا، صاحب رساله‌ی کم‌حجم اما ارزشمند سه طرز سیاست، اندیشه‌ی خلق ملت عثمانی بیش از همه در دوران فؤاد پاشا و عالی پاشا رایج بود.^۱

مردان تنظیمات تلاش وافر از خود به خرج دادند تا بتوانند این اندیشه را در ساختار سیاسی امپراتوری نهادینه کنند. بدون تردید وجود بحران‌های مختلفی که عثمانی با آن دست و پنجه نرم می‌کرد و فشارهای اروپاییان، در شکل‌گیری چنین نظریه‌هایی دخیل بود؛ اما مهم‌تر از همه‌ی آنها، خودآگاهی نخبگان عثمانی است به ضرورت اعمال این تغییرات بود که حاصل شده بود.

تنظیمات‌چی‌ها معتقد بودند برای تقویت سیاست خارجی امپراتوری، باید نظم داخلی آن را سامان بخشید. با توجه به اینکه در این سال‌ها حدوداً چهارده میلیون از سی و پنج میلیون جمعیت امپراتوری را اتباع غیرمسلمان تشکیل می‌دادند، آنها مهم‌ترین برنامه‌ی خود را، برای سامان بخشیدن به امور داخلی امپراتوری، به مسئله‌ی برخورداری تمام اتباع از حقوق برابر معطوف نمودند تا بدان وسیله در عرصه‌ی سیاست خارجی هم از فشارهای ضاعف دولت‌های اروپایی خلاصی یابند.

مردان تنظیمات در قالب «اندیشه‌ی عثمانیت»، برای غیرمسلمانان، همانند مسلمانان امپراتوری، هویتی برابر قائل بودند. غیرمسلمانانی که به زبان ترکی مثل مسلمانان وارد بودند، می‌توانستند در تمامی مدارج و رتبه‌ها جای بگیرند. در این زمان عثمانی‌گری، وطن‌پرستی جدیدی بود که از سوی نخبگان تنظیمات تبلیغ می‌شد. مصطفی رشید پاشا، سلطان عبدالمجید را مجبور کرده بود^۲ چنین بگوید:

۱ Yusuf Akçura, *Öğ Tarz - i Siyaset*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007, s.37

۲ عبدالرحمن شرف در مصاحبه‌ای تاریخ می‌نویسد: «زمانی سلطان عبدالمجید را در کاخش دیدند که سر خود را به دیوار می‌زند و به درگاه خداوند استغاثه می‌کند که او را از دست رشید پاشا نجات دهد.

من اتباع مسلمان خود را در مساجد، مسیحیان را در کلیسا، و اتباع یهودی را در کنیسه، از یکدیگر باز می‌شناسم و هیچ تفاوت دیگری در میان آنان موجود نیست. عشق و علاقه‌ی شدید من و عدالت من متوجه تمامی آنان است. آنان در حقیقت همگی فرزندان من هستند.

در پی گسترش این تفکر، مجموعه قوانینی تدوین شد که نگرهی مزبور را در جامعه تحقق بخشد. اعلام مجموعه قوانین جدید جزایی در ۱۸۴۰م/۱۲۵۶ ه‍.ق، به وسیله‌ی رشید پاشا، یکی از اقدامات مهم در این زمینه به‌شمار می‌رود، که دارای دو ویژگی قابل توجه بود. یکی تأکید بر برابری همه‌ی اتباع عثمانی در مقابل قانون، و دیگر تهیه و اعلام مجموعه مقررات حقوقی‌ای که شامل یک مقدمه و حدود چهارده ماده بود. از جمله‌ی اقدامات دیگر در این زمینه، می‌توان به شمول خدمت نظام و سربازگیری به غیر مسلمانان و لغو مالیات سرانه‌ای که از دیرباز به همین عنوان از آنان اخذ می‌شد، تحصیل غیرمسلمانان در مدارس غیر دینی و لغو موانع استخدامی آنها در دستگاه‌های دولتی، اشاره نمود.

تنظیمات چ‌ها، اگرچه از نظر فکری سکولار نبودند، اما به اندازه‌ی اخلاف خود، یعنی نوعثمانیان که پس از ایشان علم مشروطه خواهی را برافراشتند، دغدغه‌ی دینی و تطبیق آموزه‌های آن با مؤلفه‌های مدرن نداشتند. براین اساس، شاید بتوان این ادعا را کرد که اگر رهبری مشروطه‌ی ۱۸۷۶م عثمانی، نه بر عهده‌ی نوعثمانیان، بل به دوش تنظیمات چ‌ها بود، احتمالاً نتایج آن بیشتر به نفع باب‌عالی می‌شد، و نه باب همایون. به بیان واضح‌تر، اینکه بعید به نظر می‌رسد دیوان سالارهایی همانند مصطفی رشید پاشا تن به خواسته‌های مخالفان مشروطه در تنظیم پیش‌نویس قانون اساسی می‌داد- آن‌گونه که مدحت پاشا بدان من داد. زیرا همین کوتاه آمدن نوعثمانیان، در نهایت به نفع سلطان عبدالحمید تمام شد چرا که به استناد همین قانون مشروطه خواهان، پس از این که آنها از آسیاب افتاد، آنان را تبعید نمود و با به قتل رسانید.

به نظر راقم این سطور، اندیشه‌های اصلاحی مردان تنظیمات، بیش از آنکه به نوعثمانیان نزدیک باشد، قرابت بیشتری با تفکر ترکان جوان داشت. در این میان، شاید میان پرده‌ی نوعثمانیان، بیش از آنکه حرکت قطار اصلاحات را شتاب ببخشد، آن را در پیچ و خم بتاکلیفی‌های معرفتی نسبت اسلام و مدرنیته گرفتار نمود، که نتایج آن بیشتر به کام درگاهیان سنت‌گرای متعصب بود، تا دیوانیانی که با تجدد بلند می‌شدند و با سنت می‌نشستند.

باری، آنچه پیش روی خوانندگان فرزانه قرار دارد، برگردان مجموعه مقالاتی است که به قلم صاحب نظران برجسته‌ی تاریخ تنظیمات عثمانی به نگارش درآمده است. مشاهده‌ی نام

بزرگ خلیل اینالجیق به عنوان سروراستار این مجموعه، می‌تواند دلیل فاطمی باشد بر کیفیت علمی بالای مقالات مجموعه‌ی حاضر.

بدون تردید، ترجمه‌ی چنین اثری مشکلات و مشقات زیادی را به همراه داشته است که پژوهشگر توانا آقای رسول عربخانی توانسته‌اند با فائق آمدن بر این مشکلات، ترجمه‌ی دقیق و استواری از آن ارائه کنند. بی‌شک، تلاش طاقت‌فرسا و در عین حال ارزشمند ایشان، از دیده‌ی نکته‌سنج خوانندگان فرحیخته‌ی این اثر دور نخواهد ماند. برای ایشان آرزوی توفیق روزافزون دارم.

و من الله التوفیق

حسن حضرتی، تهران، تابستان ۱۳۸۹

خلیل اینالجیق

خلیل اینالجیق از سرشناسترین محققان تاریخ عثمانی در سال ۱۹۱۶م در استانبول به دنیا آمد. پس از اتمام تحصیلات متوسطه در مکتب معلم بالیک اسیر، تحصیلات خود را در دانشکده‌ی زبان، تاریخ و جغرافیای دانشگاه آنکارا ادامه داد و در سال ۱۹۴۱م فارغ‌التحصیل شد. دکترای خود را نیز در موضوع «تنظیمات و مسئله‌ی بلغار» در ۱۹۴۳م در همین دانشکده به پایان رساند در سال ۱۹۵۲م به مرتبه‌ی استادی ترفیع یافت و در فاصله‌ی سالهای ۱۹۷۲-۱۹۸۶م به‌عنوان عضو هیئت علمی در دانشگاه شیکاگو به تدریس پرداخت. اینالجیق از سال ۱۹۹۲م تا امروز ریاست گروه تاریخ دانشگاه بیلکنت آنکارا را برعهده دارد. برخی از آثار مهم او به شرح زیر است: مقالاتی در تاریخ عثمانی، از امپراتوری تا جمهوری؛ مقالاتی در تاریخ اجتماعی عثمانی و ترکیه، خاورمیانه و بالکان تحت حاکمیت امپراتوری عثمانی؛ مقالاتی در اقتصاد و اجتماع، مطالعاتی در تاریخ اقتصادی و اجتماعی عثمانی، امپراتوری عثمانی؛ فتح، سازماندهی و اقتصاد، تنظیمات و مسئله‌ی بلغار، بررسی‌ها و اسنادی درباره‌ی دوران فاتح، امپراتوری عثمانی در عصر کلاسیک: ۱۳۰۰-۱۶۰۰، دولت، حقوق، عدالت در عثمانی.

محمد سید دانلی اوغلو

محمد سید دانلی اوغلو در سال ۱۹۵۷ در آنکارا به دنیا آمد. تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در این شهر به پایان رسانید. پس از گذراندن دوره‌ی کارشناسی خود طی سال‌های ۱۹۷۹-۱۹۸۳م

در بخش تاریخ معاصر دانشکده‌ی زبان، تاریخ و جغرافیای دانشگاه آنکارا، کارشناسی ارشد را نیز در همانجا به سال ۱۹۸۵م به اتمام رساند. در سال ۱۹۹۲م با پایان‌نامه‌ی نهادهای عثمانی در دوره‌ی تنظیمات در مقطع دکتری از دانشگاه «حاجت تپه» فارغ‌التحصیل شد. سید دانلی اوغلو که صاحب کتب و مقالات مختلفی در تاریخ سیاسی، تاریخ دموکراسی و مجالس دوره‌ی تنظیمات است در سال ۱۹۹۶م با نگارش اثر مشهور خود مجلس والا در دوره‌ی تنظیمات ۱۸۳۸-۱۸۶۸م به کسب جایزه‌ی «تحقیقات تاریخی عافت اینان» از سوی موقوفه‌ی تحقیقات تاریخ اجتماعی و اقتصادی نائل آمد. وی در حال حاضر به‌عنوان عضو هیئت علمی دانشگاه حاجت تپه به فعالیت خود ادامه می‌دهد.

چنان که می‌دانیم فرمان تنظیمات از زمان انتشار، یعنی ۳ نوامبر ۱۸۳۹م تا به امروز یکی از مهم‌ترین نقطه عطف‌ها در تاریخ عثمانی و پایه و کانون خروج فعالیت‌های تجددخواهی ما را تشکیل داده است. همچنین این فرمان در حکم سندی نیمه حقوقی^۱ به‌عنوان نقطه‌ی آغازین تاریخ قانون و مشروطه در جامعه‌ی ترکیه، در حوزه‌ی حقوق و قضا نیز جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داده است. از سوی دیگر، فرمان مزبور پایه و اساس دگرگونی‌ای ژرف در مفهوم نظام مدیریتی امپراتوری و به مثابه‌ی نخستین گام‌ها در مسیر تشکیل دولت حقوقی تلقی می‌شود. خلاصه این‌که، فرمان تنظیمات و دوره‌ای که با آن آغاز می‌شود، مبدأ شکل‌دهی مجدد به ساخت دولت عثمانی و بافت اجتماعی در همه‌ی سطوح آن است. به دلیل همین ویژگی‌های منحصر به فرد دوره‌ی تاریخی مذکور است که شناخت دوره‌ی تنظیمات، مطالعه‌ی مستمر و بررسی و تحلیل دوباره‌ی آن را تبدیل به امری ضروری کرده است. مجموعه‌ی منتخبی که در دست دارید حاصل این تفکر بوده و برگزیده‌ای از تحقیقاتی است که تاکنون در خصوص این موضوع به نگارش درآمده است.

هنگامی که تصمیم به انجام این کار گرفتیم، متوجه دشواری و حجم سنگین آن شدیم. بدون تردید، این مجموعه در اثر همراهی‌های ارزشمند و اجازه‌ی نویسندگان مقالات و ناشران آنها پدید آمده است. پیش از هر چیز از همه‌ی ایشان سپاسگزاریم. یکی از دشواری‌های این‌گونه مجموعه‌ها، گزینش مقالاتی است که در کتاب باید گنجانده شود. آشکار است در موضوع‌هایی

نظیر تنظیمات، که تعداد پژوهش‌های مربوط به آن فراوان است، آثار ارزشمندی در طول سالیان دراز پدید آمده است. از این رو، افسوس که گردآوری همه‌ی این گنجینه‌ی دانش در اثر حاضر امکان‌پذیر نبوده است. از این رو، کتابی که در دست دارید، حاصل سلیقه و نگرش‌های گردآورندگان است. طبیعی است انتقادهایی را که در شکل چنین جملاتی که «باید به‌جای این مقاله، آن دیگری آورده می‌شد» یا «بهتر بود فلان مقاله در این کتاب گنجانده می‌شد» بیان می‌شود، نمی‌توان نادیده گرفت.

نکته‌ی دیگر اینکه مقالات مورد نظر، هر کدام در تاریخ‌ها، فضاها و جغرافیاهای متفاوتی از هم نگاشته شده‌اند، همچنین، زبان، سبک و نگرش نویسندگان آنها متفاوت از هم بوده است. این تفاوت‌ها از نگاه گردآورندگان، نه به‌عنوان عناصر متضاد با هم، بلکه در ارتباط با دوره‌ی تنظیمات، تکمیل‌کننده‌ی یکدیگر بوده‌اند. تغییری در زبان و اسلوب نویسندگان اعمال نشده و عیناً به همان صورت حفظ شده است. تلاش شده که تفاوت‌های موجود در ارجاعات نیز، در تحت یک قالب مشترک قرار داده شود. نوشته‌های خارجی و آثار ترجمه شده نیز تحت زبان و اسلوب معیار قرار گرفته است.

دوستانمان فاطمه آجون، خیرالدین پینار، یاسمین آوجی، هاکان قاینار و فاتح یشیل، زحمات زیادی در ترجمه و پدید آمدن این اثر متقبل شده‌اند. لازم است از ایشان به خاطر نقش مهم و محدثه‌شان سپاسگزاری نماییم. علاوه بر این، باید از پیشنهادهایی که همکارانمان در گردآوری مقالات ارائه داده و همکاری نموده‌اند، یاد کنیم ... همچنین، بخش‌های مربوط به متن‌های تنظیمات و فرمان اصلاحات، نقشه و «سال‌شمار تنظیمات» که نقطه‌ی خروجی تحقیقات مرتبط با تنظیمات تلقی می‌شود، از نظر صاحب‌نظران گذرانده شده است. در خصوص کتاب‌شناسی، با در نظر گرفتن دشواری‌های تهیه‌ی یک کتابنامه‌ی کامل، تلاش کرده‌ام تا در حد امکان فهرستی بدون نقص ارائه کنیم. از همکارانمان سلیم اصلان تاش، هاکان قاینار، فاتح یشیل، خیرالدین پینار، آشقین قویوجو، که کمک‌های خود را از ما دریغ نکردند، تشکر می‌کنیم. همچنین در پایان از همراهی‌ها و مساعدت‌های مسؤولان انتشارات نوین کس، اوناال سویندیک، س. اردم تورکوز، آسومان کوسه، در همه‌ی مراحل نشر متشکرم.

خلیل اینالجیق و محمد سید دانلی اوغلو

آنکارا، ۲۰۰۶م

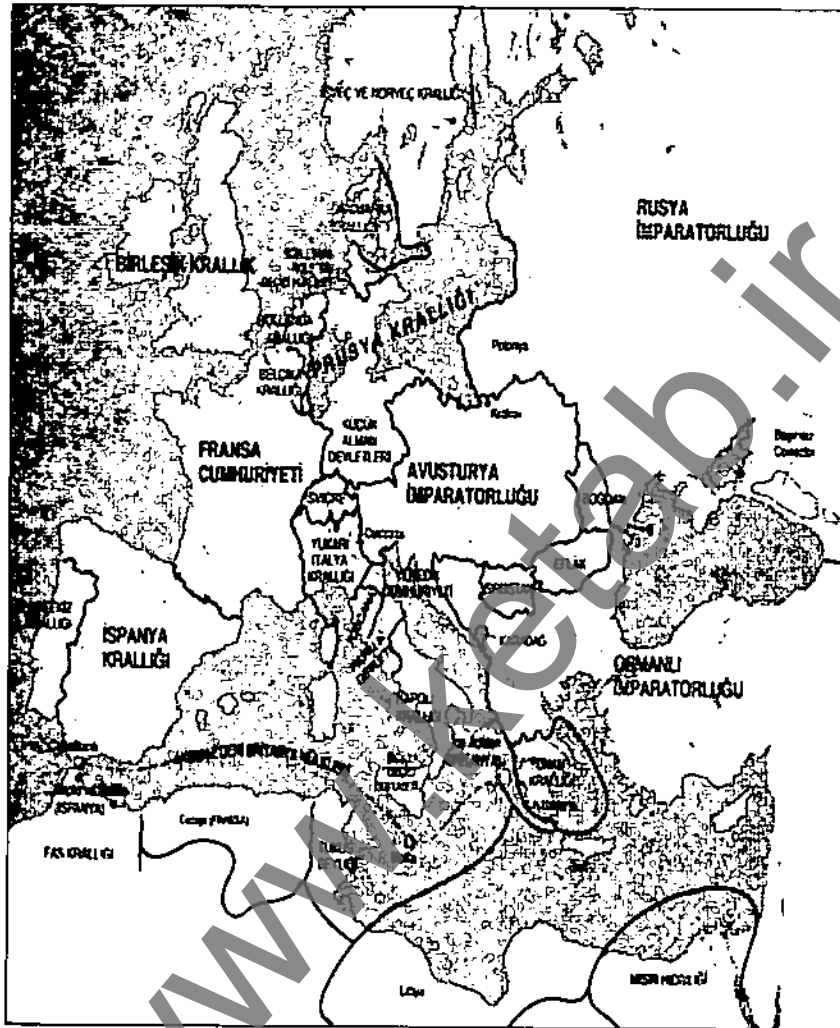
دوباره چاپ دوم

گردآورده‌ی حاضر تحت عنوان تنظیمات: امپراطوری عثمانی در دوره‌ی تنظیمات نه‌تنها توجه دانشمندان و محققان تاریخ عثمانی قرن نوزدهم یا تاریخ تنظیمات در سراسر جهان را به خود جلب کرد، بلکه همزمان مورد پسند خوانندگان عمومی ترک نیز قرار گرفت. این وضع مشعوف‌کننده، جسارت ما را برای چاپ دوم آن بیشتر کرد. بی‌شک در این چاپ جدید انتقادها و نظرات همکارانمان را نیز پیش چشم خود قرار دادیم و برای وزین‌تر شدن اثر، دو مقاله‌ای را که در چاپ اول موجود نبود، به چاپ حاضر افزودیم. نخستین، مقاله‌ی مهم خلیل اینالجیق در بررسی تطبیقی فرمان تنظیمات، و سند اتفاق، دیگری مقاله‌ی محقق صاحب‌نام دوره‌ی تنظیمات رودریک داورسون، در موضوع ماهیت ساختار نظام آموزش عثمانی در عصر تنظیمات است.

از سوی دیگر، در چاپی که در دست دارید، خطاهای مربوط به فهرست اعلام، که در چاپ اول از نظر دور مانده بود، اصلاح شده است. بدین‌وسیله از انتشارات فونیکس، اوناال سویندیک و جرن چیکین، به خاطر دقت و وسواسی که در نشر دوباره‌ی این اثر از خود نشان دادند، تشکر می‌کنیم.

محمد سیددانلی اوغلو و خلیل اینالجیق

م ۲۰۰۶/۰۹/۱۲

نقشه‌ی امپراتوری عثمانی در اوایل دوره‌ی تنظیمات (۱۸۳۹ م)

۱ این نقشه از کتاب زیر اقتباس شده است:

Colin McEvedy, Yakınçağ Tarih Atlası 1815'ten 2000'e Avrupa, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2003.

فرمان تنظیمات

صورت خط همایونی که در گلخانه قرائت گردید.^۱

۲۶ شعبان ۱۲۵۵ ق (۳ نوامبر ۱۸۳۹ م)

اگرچه دولت علیّه‌ی ما، چنانکه بر همگان معلوم می‌باشد، از بدو ظهور تا اکنون در خصوص احکام قرآنیّه و قوانین شرعیّه کمال رعایت را نموده، علی‌رغم اینکه سلطنت سنیّه‌ی ما در کمال قوت و مکنت بوده و بالجماعه‌ی سعی این دولت به غایت مرتبه‌ی رفاه و معموریت واصل گشته‌اند، اما صد و پنجاه سالی است در اثر عوامل متعاقبه و اسباب متنوعه و نیز عدم امتثال و انقیاد به شرع شریف و قوانین منیفه، آن قوت و معموریت نخستین، بالعکس به ضعف و فقر مبدل شده است. حال اینکه، عدم پایداری مملکتی که تحت قوانین شرعیّه اداره نگردد، از واضحات است. از این رو، علی‌رغم اینکه از روز فیروز جلال همایونی ما، افکار خیریت آثار ملوکانه‌مان وقف اعمار ممالیک و انهاء و ترفیه‌ی اهالی و تخصیص نافع‌ی قفرا منحصر شده و سعی در فراهم نمودن اسباب لازمه‌ی وضع جغرافیایی، اراضی منبتّه و قابلیت و استعداد اهالی دولت علیّه‌مان نموده‌ایم، به توفیق الهی برای اینکه طی پنج ده سال آیند، صور مطلوبه حاصل گردد، به عون و عنایت باری تعالی اعتماد کرده و با توسل و استناد به امداد روحانیّه‌ی جناب پیغمبری، پس از این، جهت حسن اداره‌ی ممالک محروسه و دولت علیّه، وضع و تأسیس بعضی قوانین جدیده لازم آمد که مواد اساسیه‌ی این قوانین مقتضیه، عبارت از تأمین جان و محافظه‌ی عرض و ناموس و مال، تعیین مالیات و صورت جلب و مدت استخدام عساکر مقتضیه خواهد بود. از آنجا که در دنیا چیزی اعز از جان و عرض و ناموس نیست،

۱) *Tertib Düstür*, Cilt I, s. 4-7 Ahmet Rasim, *İstibdatan Hakimiyyeti Milliyyeye*, Cilt: I, s. 233-237, İstanbul, 1924. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, s. 263, Ankara, 1947. Maarif Vekaleti, *Tarziyat I*, s. 48, İstanbul, 1940. Engelhardt, *La Turquie et le Tarziyat*, Cilt: I, s. 257-261. Paris, 1884.

یک شخص هنگامی که آنها را در معرض تهدید ببیند، حتی اگر در خلقت ذاتیه و فترت جبلّیه او میل به خیانت نباشد، برای محافظت از جان و ناموسش البته ممکن است به کارهایی تشبث جوید که به ضرر دولت و مملکت بینجامد. بالعکس، باز بدیهی است اگر جان و ناموسش در امان باشد، از صدق و راه راست دور نخواهد شد و کار و توان خود را صرف حسن خدمت به دولت و ملت خواهد کرد. در صورت قضیهی فقدان امنیت مال نیز، هیچ کسی دلگرم به ملت و دولت نخواهد بود و اعمار ملک را کنار خواهد نهاد و دائماً در اندیشه و اضطراب به سر خواهد برد. برعکس، شبهه‌ای نیست اگر اموال و املاکش در امنیت کامل باشد، به کار و توسع دایره‌ی معیشت خود مشغول خواهد شد و روز به روز غیرت به دولت و ملت و مهر وطن در درون او پرورش خواهد یافت و همین، باعث حسن حرکت او خواهد شد. در خصوص تعیین مالیات نیز، چون دولت برای محافظت ممالک خود محتاج عسکر و لشکر و سایر مصارف مقتضیه است، و این امور از طریق آقچه تأمین، و آقچه نیز بر اثر مالیات تبعه حاصل خواهد شد؛ بنابراین، نظارت بر حسن صورت این کار دارای اهمیت است. اگرچه اهالی ممالک محرومان به حمدالله مدتی است از بلّیه‌ی ید واحده، که در حکم واردات تصور می‌شده، نجات پیدا کرده‌اند، اما الیوم هنوز اصول مضرّری التزامات، که از جمله‌ی آلات مخربّه بوده و هیچ‌گاه نمردی ناعه‌ای از آن دیده نشده، جاری است. این مسئله، به منزله‌ی تسلیم کردن مصالح سیاسی و امور مالی مملکت در ید اختیار و یا بلکه پنجه‌ی جبر و قهر یک فرد است. فرد اگر ذاتاً انسان خوبی نباشد، تنها به منافع خود می‌اندیشید و جمیع حرکات و سکناتش عبارت از ظلم و ستم خواهد بود. من بعد، از هر فرد اهالی مملکت مالیاتی متناسب با قدرت و املاکش تعیین خواهد شد و از کسی چیزی اضافه اخذ نخواهد شد و مصارف عسکریه و سایریه‌ی دولت علیه برأ و بحراً با قوانین ایجابیه تحدید و تبیین خواهد شد و اجرای امور بر اساس آن الزامی خواهد بود. در باب ماده‌ی عسکر نیز، بر منوال محرّر از مواد مهم تلقی می‌شود. اگرچه تأمین عسکر برای محافظت وطن بر ذمه‌ی فریضه‌ی اهالی است، تاکنون این امر بر اساس تعداد نفوس موجود مملکت انجام نشده است. سربازگیری برای برخی از مرتبه‌ی تحمل بیشتر، و برای برخی کمتر از اندازه بوده و همین مسئله، موجبات بی‌نظمی و اختلال در مواد نافع زراعت و تجارت را فراهم آورده است. چون استخدام دائم‌العمر سربازان ملازم فور و قطع تناسل است، باید برای نفرات عسکریه‌ای که به اندازدی لزوم از هر مملکت گرفته و در ضمن اصولی حسنه به مدت چهار یا پنج سال استخدام می‌شوند، طریقی متناوب وضع و تأسیس نمود.

الحاصل، تا این قوانین نظامیه حاصل نشود، تحصیل قوت و معموریت و آسایش و استرحام، ممکن نخواهد شد. اساس جملگی آنها نیز عبارت از مواد مشروحیه فوق است. از این به بعد، دعاوی افراد بر اساس قوانین شرعیه علناً بر وجه تدقیق مورد بررسی قرار خواهد گرفت و قبل از صدور حکم، در حق هیچ کس اجرای معاملاتی اعدام و مسموم کردن جایز نخواهد بود؛ و هیچ کس بر عرض و ناموس دیگری مسلط نخواهد شد، هر کس با آزادی کامل بر اموال و املاک خود مالک و متصرف خواهد گشت و مداخله‌ای در آن صورت نخواهد گرفت. اگر فردی مورد تهمت و قباحت باشد، ورثه‌ی او از تهمت و قباحت بری‌الذمه خواهند بود؛ در صورت مصادره‌ی اموال او، ورثه از حقوق ارثیه محروم نخواهند شد؛ و هر کس از تبعه‌ی سلطنت سنیّه‌ی ما از اهل اسلام و ملل سایر، بلا استثناء مظهر این مساعدات شاهانه‌ی ما خواهند شد و به اقتضای حکم شرع در خصوص مواد مربوط به جان و عرض و ناموس و مال، از طرف شاهانه‌مان به اهالی کفای ممالک محروسه‌مان امنیت کامل اعطا شده است. در مورد مسائل دیگر، تصمیم لزوماً به اتفاق آراء موکول است و در اعضای مجلس، احکام عدلیه به تعداد لزوم تکیه خواهد شد، و وکلا و رجال دولت علیه‌مان در ایامی معین در آنجا اجتماع خواهند کرد و جملگی، افکار و مطالبات خود را آزادانه و بی‌هیچ منعی بیان خواهند کرد. به این ترتیب، از یک سو قوانین مقتضی مربوط به امنیت جان و مال و تعیین مالیات مقرر خواهد شد و ماده‌ی تنظیمات عسکریه نیز در دارالشورای باب سرعسکری مورد مذاکره قرار بگیرد. هر قانونی که مورد تصویب قرار بگیرد الی ماشاءالله تعالی به منظور اخذ دستورالعمل و برای تصدیق و توشیح رأس آن توسط خط همایونی ما، به جانب همایونی‌مان عرض خواهد شد؛ و چون این قوانین شرعیه برای احیای دین و دولت و ملت وضع می‌شود، عهد و میثاق خواهیم بست که از جانب همایونی ما حرکتی خلاف آن صورت نگیرد و در اتان خرقه‌ی شریف در حضور جمیع علما و وکلا سوگند به الله خواهند خورد، و علما و وکلا در این سوگند شرکت خواهند کرد. از این رو، اعم از علما و وکلا هر کس می‌خواهد باشد، اگر مخالفت قوانین شرعیه حرکت نماید، باید بنا بر قباحت ثابته‌ی خود، تأدیب لازم در حق آنها، بدون ملا حظّه‌ی هیچ مقام و خاطر و ترحمی، اجرا گردد؛ و در این خصوص باید قانون نامیه اجرا تنظیم شود. کلیه‌ی مأمورین الحاله الهذه از معاش کافی برخوردارند، شرایط آنهایی که هنوز معاش کافی نمی‌گیرند، تنظیم خواهد گشت. به منظور عدم وقوع ماده‌ی کربیه رشوت که منقور شریعت و عمده سبب خرابی ملک است، مؤکداً قانونی قوی در نظر گرفته خواهد شد؛ و کیفیت مشروحه به منزله‌ی تغییر و تجدید تمام اصول عتیقه است و این اراده‌ی شاهانه‌ی ما به اهالی

در سعادت و کلیه‌ی ممالک محروسه‌مان اعلان و انتشار می‌یابد و برای اینکه دول متحابه نیز شاهد بقای این اصول ان شاء الله تعالی الی الأبد باشند، به جملگی سفرای مقیم در سعادت رسماً ابلاغ گردد.

خدای تعالی همه‌ی ما را توفیق دهد، و آنانی که بر خلاف این قوانین مؤسسه حرکت نمایند، مظهر لعنت حضرت تعالی قرار گیرند و الی الأبد فلاح نیابند، آمین!

فی ۲۶ شعبان، سنه ۱۲۵۵، یوم جمعه